

Qabdulla Tukay professor Pənah Xəlilovun tədqiqatlarında

Töhfə Talibova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: tohfe_1@yahoo.com

Annotasiya. Həyatı doğma xalqının azadlığı uğrunda mübarizələrdə keçmiş məşhur tatar şairi Qabdulla Tukayın böyük ədəbi irsi sağlığından bu günə qədər dünyanın ən məşhur tədqiqatçı alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanın ədəbiyyatşünas alimləri də bu sahədə böyük işlər görmüşlər. Tanınmış tənqidçi və tərcüməçi alim Pənah Xəlilov Qabdulla Tukayın ədəbi yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda ilk dəfə tədqiqat aparmış ədəbiyyatşünasdır.

Bu məqalədə professor Pənah Xəlilovun tatar xalqının böyük oğlu və mütəfəkkir şairi Qabdulla Tukayın yaradıcılığına həsr etdiyi elmi məqalələrindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Qabdulla Tukay, tatar ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, tədqiqat əsəri, novator şair

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.01.2021; qəbul edilib – 30.01.2021

Gabdulla Tukay in the studies of professor, Penah Khalilov

Tohfe Talibova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: tohfe_1@yahoo.com

Abstract. Rich literary heritage of prominent Tatar poet Gabdulla Tukay who dedicated his life fighting for the freedom of his native people, attracted attention of most famous research scientists of the world. Azerbaijani literary critics carried out a lot of work in this field. Well-known critic and translator Penah Khalilov is the first literary critic who conducted research on the poet's literary work.

In this article is dealt with the scientific articles of professor, Penah Khalilov dedicated to Gabdulla Tukay, the great son and poet-thinker of the Tatar people.

Keywords: Gabdulla Tukay, Tatar literature, Azerbaijani literary criticism, research work, innovative poet

Article history: received – 15.01.2021; accepted – 30.01.2021

Giriş / Introduction

Tatar xalqının böyük şairi Qabdulla Tukayın (1886-1913) zəngin ədəbi irsi öz sağlığında olduğu kimi, vaxtsız ölümündən sonra da Azərbaycanın tanınmış şair və yazıçılarının, ədəbiyyatşünas alimlərinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan alimləri tərəfindən onun mövzu əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edən poetik yaradıcılığına dair müxtəlif illərdə çoxlu sayda elmi məqalələr yazılıb çap etdirilmişdir. Şairin yaradıcılığının tədqiqi və təbliği sahəsində Bakı Dövlət Universitetinin mərhum professoru, tanınmış ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi və tərcüməçi Pənah Xəlilovun (1925-2019) böyük xidmətləri olmuşdur. Türk xalqları ədəbiyyatının mahir bilicisi olan bu cəfəkeş alim ömrünün sonuna qədər belə böyük ədəbiyyat xəzinəsinin tədqiqi, tərcüməsi və nəşri ilə məşğul olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

Pənah Xəlilov ilk dəfə 1953-cü ildə böyük şairin vaxtsiz vəfatının 40 illiyi münasibətilə “Qabdulla Tukay” adlı məqaləsi ilə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının o zamankı mətbu orqanı olan “Ədəbiyyat və incəsənət” adlı qəzetində çıxış etmişdir [1].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Qabdulla Tukayın yaradıcılığında bəhs edən bütün tədqiqat əsərlərində demək olar ki, bir qayda olaraq, Azərbaycanın məşhur satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin adı çəkilir, hər iki şairin əzab-əziyyətli həyatı və satirik yaradıcılıqları müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Bu da təbiidir, çünki Qabdulla Tukay satirik yaradıcılığında M.Ə.Sabirin satirasından yetərincə faydalanmış, şairin bu janrında da gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Professor P.Xəlilov bu ənənənin əsasını qoyan ilk tədqiqatçı alimdir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Məhz onun bu məqaləsindən sonra Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünas alimlərindən professor Əziz Mirəhmədov, professor Əziz Şərif və tanınmış tatar alimi professor Razidə Qəniyeva bu ənənəni ləyaqətlə davam etdirmiş, bu mövzuda bir neçə sanballı elmi məqalələr yazmışlar.

Professor P.Xəlilov adıçəkilən məqaləsini belə başlamışdır: “M.Ə.Sabir XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında sönməz bir günəş kimi parlamış, cəhalət, zülm və istibdad dünyasında ildırım kimi çaxmışdır. Sabir öz nəcib arzuları və böyük əməllərində doğma xalqının qəlbində vüqar, yemilməzlik, hünər və mərdlik timsalı kimi daim yaşayır.

Tukay da Sabir kimi 1905-ci il inqilabından sonra böyük bir istedad kimi parlamışdır. Sabir XX əsr Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələri olan ölməz əsərlərini əsasən altı ilin içərisində (1905-1911) yaratmışsa, Q.Tukay da cəmi səkkiz ilin müddətində, yəni 1905-1913-cü illər arasında XX əsr tatar poeziyasının incisi sayılan böyük bir ədəbi irs qoyub getmişdir” [1].

Professor P.Xəlilov bu məqaləsində Tukayın poetik yaradıcılığının iki əsas xarakterik xüsusiyyətindən bəhs etmişdir: “Tukayın əsərləri istər öz sağlığında, istərsə özündən sonra kütlələrin əlində azadlıq düşmənlərinə: ruhanilərə, millətçilərə, hakim siniflərə, çar istibdadına ... qarşı kəskin bir silah oldu... İnqilabi-demokratik ideyalar təbliğ edən Tukay dövrünün parazitlərini, burjuaziyarı və ruhaniləri dərin bir qəzəblə ifşa etmişdir. O, dinə, cəhalətə qarşı elm və maarifi, ailə-məişət əsarətinə qarşı xalq azadlığını, inqilabi mübarizəni irəli sürürdü” [1]. Müəllif, Tukayın yaradıcılığında ikinci xarakterik xüsusiyyət kimi, onun rus ədəbi simalarına və Rusiyaya böyük simpatiyasının olduğunu qeyd etmişdir: “Tukayın yaradıcılığı, jurnalilik fəaliyyəti, rus yazıçılarının əsərlərindən etdiyi tərcümələr tatar poeziyasının tərəqqisinə ciddi təkan verdi...”

Tukay öz xalqının xoşbəxtliyini, gələcək taleyini böyük rus xalqı ilə sarsılmaz dostluqda görür və Rusiyanın oynadığı progressiv rolunu bütün varlığı ilə dərk edirdi...

Qabdulla Tukay mütərəqqi rus mədəniyyətinin, qabaqcıl rus ictimai fikrinin pərəstişkarı, rus ədəbiyyatının ən qızgın təbliğatçısı olmuşdur. O, Nekrasovdan, Koltsovdan, Puşkin və Lermontovdan, Maksim Qorkidən öyrənmiş, ələxüsus Puşkin və Lermontovu sönməz bir məhəbbətlə sevmişdir. Tukay Puşkin və Lermontovun bir sıra əsərlərini tatar dilinə tərcümə etmişdir” [1].

Professor P.Xəlilov 1956-cı ildə tərtib etdiyi “SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı” adlı kitabına Tukay haqqında daxil etdiyi qısa məzmunlu oçerkdə yenə də son fikirlərini davam etdirmişdir. Tukayın rus ədəbiyyatından faydalandığını göstərən müəllif bu dəfə M.Ə.Sabirdən də təsirləndiyini yazmışdır: “O, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Nekrasov kimi böyük rus şairlərini oxuyub öyrənir, M.Qorkinin təsiri altında inkişaf edir. Onun yaradıcılığına “Molla Nəsrəddin” jurnalının və M.Ə.Sabirin satiralarının da xeyirxah təsiri olmuşdur. Tukay 1906-1913-cü illər arasında zəngin satirik irs yaradır, tatar ədəbiyyatına dərin ictimai motivlər, inqilabi-demokratik ideyalar gətirir” [5, s.484-485].

Professor P.Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Tukayın “Öz xalqıma”, “Tatar şairinin düşüncələri”, “Getmərik”, “Təsəlli”, “Kim tanıyırdı səni, sevgilim” və “O qıza” adlı şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək bu müntəxabata daxil etmişdir [5, s.485-489].

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın ali məktəblərində o zamankı SSRİ –yə daxil olan xalqların ədəbiyyatı tədris olunmağa başlamışdır. Bu fənnin tədrisi üçün dərs vəsaitini də professor Pənah Xəlilov yazıb və 1968-ci ildə nəşr etdirmişdir. Müəllif dərsliyin II kitabına Şərqi Slavyan və Baltikyanı respublikaların ədəbiyyatı ilə yanaşı, ayrıca “Tatar ədəbiyyatı” fəslini də daxil

etmişdir. Bu fəsildə o, tatar ədəbiyyatının bir çox görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyəti haqqında məlumat vermişdir. Müəllif daha çox Q.Tukayın yaradıcılığından bəhs etmişdir [3, s.372-376]. Əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, müəllif bu əsərində də Tukaya həsr etdiyi fəsildə onun tərcümeyi-halından qısaca bəhs etdikdən sonra, əsas diqqəti onun yaradıcılığına yönəlmiş, onun bir şair kimi doğma xalqı qarşısındakı vətəndaşlıq mövqeyini belə təsvir etmişdir: “Q.Tukay bütün şüurlu həyatını öz doğma xalqına həsr etmiş, onun tərəqqisi, azadlıq və səadəti uğrunda çalışmışdır...”

Xalqın keçmiş və müasir həyatına dərinlən nəzər salan şair onun qəhrəmanlıq ruhunu, mübarizə əzmini, mütilik və cahilliyini də yaxşı görürdü. O, mərdlərlə məslək dostu olub, cahil və mütilərə *ikrah* hissi ilə yanaşmışdır. Birincilər Q.Tukayda qürur oyatmışsa, ikincilər acı kədər doğurmuşdur. Hər iki təəssüratı əsl vətəndaş kimi yaşayan şair xalqın alqışından ruhlanmış, avaraların töhmətindən isə qəzəblənmişdir” [3, s.374].

Müəllif bu oçerkində Tukayın bir neçə şeirinin nümunəsində onun yaradıcılığına xas olan əsas əlamətləri göstərmişdir. O göstərir ki, “Q.Tukay xalqı elə okeana bənzədir ki, onun qasırgalı, fırtınalı günləri ilə yanaşı, sakit anları da vardır. Onun sevincinə şərik olan, qəm yükünə də gərək dözsün!” [3, s.374]. Müəllif bu fikrinin davamı olaraq, şairin “Öz xalqıma” adlı şeirini onun lirik yaradıcılığının ən qiymətli nümunəsi kimi dəyərləndirərək yazmışdır: “Doğma xalqına münasibətini bu qədər aşkar edən əsərlər içərisində Q.Tukayın “Öz xalqıma” adlı şeirini ən hərarətli and kimi qiymətləndirək, səhv etmərik. Şair qəzəldən, adətən, öz lirik və daxili duyğularını, bəzən də elmi-fəlsəfi fikirlərini ifadə üçün istifadə etmişdir. Q.Tukay qəzəl janrını ən hərarətli vətənpərvərlik lirikası səviyyəsinə yüksəltmişdir” [3, s.374].

Qabdulla Tukay böyük amallar şairi idi. O, heç zaman milli çərçivədə qapanıb qalmamış, bəşəri ideallar uğrunda mübarizə aparmışdır. Məqalədə də qeyd edildiyi kimi, “Xalqını, onun dilini, mədəniyyətini, sənət məbədini böyük məhəbbətlə sevən Q.Tukay əsl beynəlmiləlçi idi. Çünki o, milli inkişafa məhdud millətçilik mövqeyindən yox, Rusiyada yaşayan xalqların xoşbəxt gələcəyi və qardaşlığı ideali mövqeyindən baxmış, millət, milli müqəddarat pərdəsi altında öz xudpəsənd məqsədlərini gizlədən burjua millətçilərinin iç üzünü açmışdır” [3, s.375].

Professor P.Xəlilov bu oçerkində Q.Tukayın lirik yaradıcılığı kimi, onun epik yaradıcılığından da bəhs etmiş, onun “Yeni kəsik baş” poeması haqqında qısa da olsa məlumat vermişdir. Müəllif yazır ki, “Kəsik baş” dini möcüzələr mövzusunda yazılan poemadır ki, ondan ayrı-ayrı şairlər müxtəlif məqsəd üçün mövzu götürmüşdür. Q.Tukayın əsəri öz məzmunu etibarilə bir tərəfdən köhnə “Kəsik baş”a parodiyadır. Müəllif həmin dini əsərin möcüzələrinə, dini “müqəddəslərə” gülür, onları kəskin boyalarla canlandırır. Digər tərəfdən “Yeni kəsik baş” poeması müəllifin müasiri olduğu tatar həyatının rəzalətlərini üzə çıxarır. “Kəsik baş” süjeti Q.Tukayın əlində öz zəmanəsini qamçılamaq üçün bir vasitə olmuşdur. Köhnə əsrin məntiqinə gülmək üçün Q.Tukay poemaya müasir real həyatla bağlı təfəsilatlar gətirmişdir” [3, s.375-376]. Məqalənin sonunda müəllif, Q.Tukayın müasiri olduğu tatar həyatından poemaya daxil etdiyi süjetlərdən bəhs etmişdir.

Professor P.Xəlilov Ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vasitini sonrakı illərdə daha da təmilləşdirib, yeni əlavələrlə birlikdə yenidən nəşr etdirmişdir. Dərsliyin II hissəsinə, əvvəlki əsərində yazdığı oçerkə heç bir dəyişiklik etmədən yenə də “Tatar ədəbiyyatı” fəslini və Q.Tukaya həsr etdiyi bölməni olduğu kimi daxil etmişdir [2, s.273-277].

Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra (18 sentyabr 1991-ci il) Azərbaycanın ali tədris məktəblərində türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayrılmış, “Türk xalqları ədəbiyyatı” fənni tədris olunmağa başlamışdır. Bu tədris fənni üçün ilk dərs vəsaitini yazan və tədris edən yenə də professor Pənah Xəlilov olmuşdur. O, uzun illər müəllimlik etdiyi Bakı Dövlət Universitetinin tələbələri üçün müstəqillik illərinin əvvəllərində “Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı” adlı dərslik hazırlayıb nəşr etdirmişdir [4]. Həmin dərsliyə yenə də “Tatar ədəbiyyatı” fəslini daxil etmiş, Q.Tukayın yaradıcılığından geniş bəhs etmişdir [4, s.330-336]. Müəllif Tukaya həsr etdiyi bölmənin əvvəllinə 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi “SSRİ xalqları ədəbiyyatı”nın II hissəsinə daxil etdiyi oçerki salmışdır. Məqalənin son hissəsində müəllif Q.Tukayın Avropanın və Şərqi dahi söz ustalarının yaradıcılığını daim mütaliə etməsindən, türk dünyasının korifey sənətkarlarından Xəyyam, Nizami, Füzuli, Nəvai və Məhtimqulunun bədii yaradıcılığı ilə yaxından tanış ol-

duğundan, Azərbaycan mütəfəkkirləri M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, H.Zərdabinin yaradıcılıqlarına böyük hörmətlə yanaşdığından bəhs etmişdir [4, s.334-335]. Məqaləsinin sonunda Q.Tukayın Azərbaycan mətbuatı ilə sıx əlaqədə olduğuna xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun Azərbaycanın məşhur qəzetlərindən “Şərqi rus”, “İrşad”, “Həyat” kimi qəzetlərini, xüsusən məşhur “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının daim izlədiyini qeyd etmişdir [4, s.335].

Professor P.Xəlilov bu məqaləsində Q.Tukayın M.Ə.Sabirin satirik yaradıcılığına xüsusi münasibət bəslədiyindən, onadan bəhrələndiyindən, jurnalistlik fəaliyyətində “Molla Nəsrəddin”i örnək kimi götürdüyündən bəhs etmişdir. Müəllif məqaləsini bu fikirlərlə yekunlaşdırmışdır: “Molla Nəsrəddin” və M.Ə.Sabir satirası Q.Tukay üçün örnək olmuşdur. Amma Tukayın jurnalist fəaliyyətini, satiralarını yalnız ədəbi təsirə bağlamaq, Tatarıstan ədəbi mühitini nəzərdən qaçırmaq, bu mühitdə boy atan ədəbi qüvvələrə tarixən yanaşmamaq olmaz. Sabir və Tukay XX əsrdə ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitin yetişdirdiyi, bir-birini tanıdıqca yaxınlaşan iki orijinal dühadır. Onların ədəbi irsi nə qədər müştərək olsa da, bir o qədər fərdi hadisədir” [4, s.336].

Nəticə / Conclusion

Professor Pənah Xəlilov Qabdulla Tukayın yaradıcılığına yalnız haqqında bəhs etdiyimiz məqalələrində deyil, türk xalqları ədəbiyyatından bəhs edən digər araşdırmalarında da toxunmuş, onun ədəbi yaradıcılığını geniş təbliğ etmişdir. Onun özünün də göstərdiyi kimi, “Ölümündən keçən neçə onilliklər ərzində onun ədəbi irsi zamanın sınaqlarından şərəflə çıxmışdır... Təbiidir ki, Tukayın həyat və yaradıcılıq yolu ədəbiyyatşünaslığın da müntəzəm məşğul olduğu bir mövzudur. Bu mövzuya üz tutanlar XX əsr tatar ədəbiyyatındakı ədəbi cərəyanlara, ədəbi inkişafın mürəkkəb prosesinə dair yeni sənədlər tapmaq, prosesə yeni şərh verməklə kifayətlənə bilmirlər; onları Q.Tukay sənətinin müasirliyi, şairin gələcək haqqında düşüncələri, vaxtı ilə sonu və yönü aydın görünməyən ideoloji mübarizələrin indi daha aydın olan aqibəti düşündürür. Tədqiqatçılar Tukayı yalnız çarpışdığı qüvvələr əhatəsində yox, həm də arxalandığı mütərəqqi ziyalılar əhatəsində göstərirlər. Bu fon Tukayı milli mühitdə daha parlaq canlandırır. Lakin Tukayı daha geniş mühitdə, daha geniş ziyalı əhatəsində göstərməyə getdikcə ehtiyac artır. Bu ehtiyac milli xüsusiyyətləri güclü olan bir xalqı şairi beynəlmiləl aləmdə, qohum xalqlarla ünsiyyətdə, dünyanın siyasi-ictimai və mədəni mühit xəritəsində təqdim etmək zəruriliyindən doğur” [4, s.344].

Müəllif son fikirlərini 1994-cü ildə arzu şəklində dilə gətirmişdir. O vaxtdan çox illər ötmüş, dəyişən dünyada mütərəqqi fikirli, müasir filoloji fikrə təsir edə bilən tanınmış ədəbiyyatşünas alimlər yetişmişdir. Məhz bu alimlərin yeni tədqiqatları, tatar alimlərinin isə Tukayı dünya səviyyəsində layiqincə təbliğ etmələri sayəsində indi bu parlaq ədəbi simanın bədii irsi dünya ədəbiyyatşünaslığında ən çox tədqiq olunan mövzulardan biridir və bu geniş ədəbi məkanda onun yaradıcılığı öz layiqli yerini tutmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Xəlilov P. Qabdulla Tukay (vəfatının 40 illiyi). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. – Bakı: 1953, 18 aprel, № 12 (697).
2. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II hissə. Ali məktəblərin filoloji fakültəsi üçün dərslik. Yenidən işlənmiş ikinci nəşri. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1977.
3. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II kitab. (Şərqi Slavyan, pribaltika və tatar xalqları ədəbiyyatı). Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1968.
4. Xəlilov P. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Birinci kitab. Bakı Dövlət Universitetinin tələbələri üçün dərslik. Yenidən işlənmiş III nəşri. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1994.
5. SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı. Tərtib edən: P.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956.
6. İsa Həbibbəyli, İsmixan Osmanlı. Qabdulla Tukay və Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2021.

Габдулла Тукай по исследованиям профессора Панаха Халилова

Тохфе Талыбова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: tohfe_t@yahoo.com

Резюме. Ценное литературное наследие выдающегося татарского поэта Габдуллы Тукая, всю свою жизнь посвятившего борьбе за освобождение родного народа, ещё при жизни и вплоть до наших дней привлекало внимание видных учёных исследователей всего мира. Азербайджанские учёные литературоведы также провели немалую работу в этом направлении. Первый труд по изучению литературного наследия Габдуллы Тукая принадлежит известному критику и переводчику, учёному литературоведу Панаху Халилову. В данной статье рассмотрены научные статьи профессора Панаха Халилова, посвящённые творчеству великого сына татарского народа, поэту и мыслителю Габдулле Тукаю.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, татарская литература, азербайджанское литературоведение, исследовательский труд, поэт-новатор